

ЎЗБЕК ВА ҚИРҒИЗ ХАЛҚ МАҚОЛЛАРИДА ОБРАЗЛАР ФУНКЦИЯСИ

<https://doi.org/10.5281/zenodo.10213151>

Темирова Маҳбубахон Алибековна

Андижон давлат педагогика институти

Рус-қирғиз тили ва адабиёти кафедраси доценти.

temirova_65@mail.ru

Аннотация

Мақоллар поэтикаси масаласи муҳим ва мураккаб эканлиги, ўзбек ва қирғиз халқларидаги мақоллар поэтик хусусиятлари жиҳатидан ҳам муштараклиги очиб кўрсатилган. Мақолларда қўлланилган образлар олами ранг-баранглиги, асрлар давомида сайқалланиб, мазмунан ва бадиий жиҳатдан бойиб борган халқ мақолларида турлича образлар тизими мавжудлиги, икки халқ мақолларида образ яратиши ўзига хос тарзда намоён бўлиши, уларда образларнинг умумлашма тарзда бўлиши мисоллар билан таҳлилга тортилади.

Калит сўзлар

мақол, поэтика, образ, образлилик, насрий, назмий шеърӣй ўлчов, ҳижо, қофия, ассонанс, эллипсис, ритмик-синтактик параллелизмлар, аллитерация, анафора, сажъ, гипербола, антитеза, метафора, метонимия, синекдоха, терма.

Аннотация

Показано, что вопрос поэтики пословиц важен и сложен, а пословицы узбекского и кыргызского народов имеют общие поэтические черты. Разнообразие мира образов, используемых в пословицах, наличие в народных пословицах различных систем образов, уточнявшихся и обогащавшихся по содержанию и искусству на протяжении веков, образобразование в двух народных пословицах проявляется своеобразно. и на примерах анализируется обобщение образов в них.

Ключевые слова

пословица, поэтика, образ, образность, проза, поэтический размер, рифма, ассонанс, эллипсис, ритмико-синтаксический параллелизм, аллитерация, анафора, гипербола, антитеза, метафора, метонимия, синекдоха, термин.

Annotation

It is shown that the issue of the poetics of proverbs is important and complex, and the proverbs of the Uzbek and Kyrgyz peoples have common poetic features.

The diversity of the world of images used in proverbs, the presence in folk proverbs of various systems of images, refined and enriched in content and art over the centuries, image formation in two folk proverbs is manifested in a unique way and the generalization of images in them is analyzed using examples.

Key words: proverb, poetics, image, imagery, prose, poetic meter, rhyme, assonance, ellipsis, rhythmic-syntactic parallelism, alliteration, anaphora, metaphor, hyperbole, antithesis, metaphor, metonymy, synecdoche, term.

Ўзбек ва қирғиз халқлари фольклорининг жанрларида поэтик хусусиятлари жиҳатидан ҳам муштараклик кузатилади. Бу халқларнинг мақоллари аждодларимизнинг бадиий тафаккури самараси бўлиб, муайян воқелиқдан чиқарган ҳукм хулосаларини ифода этишда турли бадиий образлардан, усул ва воситалардан фойдаланганлар. Мақоллар поэтикаси масаласи муҳим ва мураккаб бўлиб, бу жанрнинг ихчам шаклга эга бўлиши, бироқ ижтимоий-фалсафий мазмуни чуқур экани билан белгиланади. Бу мураккаблик ихчам шаклда чуқур мазмунни ифодалаш билан боғлиқдир. Шу боис мақоллар поэтикасига тўхталиш лозим бўлади. Мақоллар бадииятига оид айрим тадқиқотлар фольклоршунослиқда бўлса-да, [1.336-350; 43-51] ўзбек ва қирғиз халқ мақолларини қиёслаш асносида бадиият масаласига алоҳида тўхталган тадқиқотлар яратилган эмас.

Мақоллар поэтикаси ҳақида сўз борганда, даставвал, унинг шакл тузилиши хусусида тўхталиш лозим. Чунончи, ибратли ҳукм, хулосани бадиий воситалар орқали ифодалаш поэтиканинг бош масалаларидан бири ҳисобланади.

Мақолларнинг поэтик формаси шеърӣ ўлчов, ҳижо, қофия, ассонанс, эллипсис каби бадиий воситаларнинг қўлланишини текширишни талаб қилади. Ўзбек халқ мақоллари, шунингдек, қирғиз халқ мақоллари ҳам структурал жиҳатдан икки хил шаклга эга: насрий ва назмӣ.

Наср шаклидаги мақоллар оддий сўзлашув услубидан фаркланади. Бундай мақолларда образлилик ва шаклда ихчамлик бўлади. Ўғит бериш функциясига асосланган мақоллар осон ёдда қолиши учун ритмик жиҳатдан шаклланган бўлади.[2. 86.]

Икки халқ мақолларида образ яратиш ўзига хос тарзда намоён бўлади. Асрлар давомида сайқалланиб, мазмунан ва бадиий жиҳатдан бойиб борган мақолларда турлича образлар тизими мавжуд.

Мақолларда муайян воқеликнинг ўзи эмас, балки шу воқеликдан келиб чиқадиган ҳукм-хулосалар қисқа шаклда, умумлаштириб ифода этилади. “Шунинг учун ҳам уларда конкрет индивидуал образ, унинг кечинмалари эмас, балки бир-бирига ўхшаш кўпгина воқеа-ҳодисалар ҳақидаги омманинг лўнда хулосалари ифодаланади. Демак, мақол жанри учун образни индивидуаллаштириш эмас, аксинча, умумлаштириш хос”. [3.96-97.]

Мақолларда қўлланилган образлар олами ранг-баранг. Улардан бири реал ҳаётий образлардир. Масалан, эр, хотин, чол, кампир, бола, қиз, йигит, бой, камбағал, чўпон, чорвадор, подшо, қайнона, қайнота, келин, куёв, ака-ука, опа-сингил кабилар. Мақолларнинг аксарияти даврий чегараланиш хусусиятига эга эмас, уларда образларнинг умумлашма тарзда бўлиши боис ҳам бундай мақоллар ҳар қайси жамият, давр, мафкура шароитида ҳам сақланиб келади. Мақолларда жамиятнинг турли табақа, соҳа кишиларининг образлари ҳам учрайди. Масалан, “Камбағални от устида ит қопар”, “Аёлнинг ҳусни пардозда эмас, ақлида” ёки “Пазанданинг гўжасидан ош чиқар, Ношуднинг паловидан тош чиқар”.

Мақолларда тарихий ёки афсонавий шахслар номлари ҳам учрайди. Масалан, Ҳизр, Сулаймон, Аёз, Аёз момолар шулар жумласидан. Бундан ташқари, шахс, киши номлари умумлашма маънода келадиган турлари ҳам мавжуд: “Абдулҳаким овга чиқди, Орқасидан ғавғо чиқди”. Қирғиз халқ мақоли: “Асанкайғи өз үйүндө жек көрүндү болот” (Таржимаси: Хасанкайғу (Ҳар бир нарсага қайғураверган инсонга нисбатан ишлатилган сўз) ўз уйида ёмон кўринади) ёки “А болду, бу болду, Алжыбайды там басты”. (Таржимаси: У бўлди, бу бўлди, Олжибойни том босди). Бу турдаги мақолларда келтирилган исмлар халқда кўп учрайди.

Мақолларда ифодаланган инсон образи муайян шахс бўлмай, қайсидир тоифага мансуб инсонни англатади. Масалан, “Бахилнинг боғи кўкармас” сингари ўзбек халқ мақолида ёки “Бакылдын багы көгөрбөйт, көгөрсө да көбөйбөйт” қирғиз мақолида “бахил” номи остида хасис, нокас кимсаларнинг умумлашма образи намоён бўлади.

“Бой бойга боқар, Сув сойга оқар” ўзбек мақоли ёки қирғиз фольклоридаги “Бай байга куят, суу сайга куят” мақолида юқори табақага мансуб ҳисобланган бойларнинг ўз тоифаси билангина муносабатда бўлиши таъкидланган. Бундай мақоллар даврий чегараланишга мансуб эмас.

Айрим мақолларда учрайдиган киши номлари эса машҳур тарихий ёки афсонавий шахслар ёхуд халқ ўртасида катта шуҳрат қозонган киши номларидир. Масалан, қирғиз халқ мақолларидан: “Токтогулдай ырчы бол,

Толубайдай сынчы бол”. Қирғиз халқида машхур Тўктоғул оқинни ёки Тўлибой синчини билмаган киши йўқ. Ушбу оқин ва синчининг хунарига барча бирдек тан беради, оқин бўлса, Тўктоғулдек, синчи бўлса, Тўлибойдай бўлсин-да, дейилади.

Ўзбек халқ мақолларидан: “Аёз, кўрган кунинг унутма, Кўн чориғинг қуритма”. Мазкур халқ мақолининг келиб чиқиши оддий чўпондан халқ етакчиси даражасига кўтарилган ҳалол, доно Аёз ҳақидаги эртак сюжети билан боғлиқ. Аёз исмли чўпон ақлу фаросатининг юқори даражадалиги сабабли вазир этиб тайинланади. У ўтган оғир кунларини унутмаслик учун чориғини ўз хонаси эшигининг тепасига осиб қўяди ва ҳар сафар унга кўзи тушганида шу сўзларни айтган. “Кўн чориғини қуритма” бирикмасининг мазмуни шундан иборатки, қадимда хом теридан тикилган чориқ ёрилиб кетмаслиги учун ёғлаб турилган.[4. 13.]

Демак, мақол мазмунидан кўринадики, мазкур жумлалар юқори мартабага эришгач, ҳаволаниб кетган одамларга нисбатан қўлланади. “Биров” сўзи остида киши, шахсларнинг айрим сифатларига ишора қилинади: “Биров ўламан деса, биров куламан дейди”. Ушбу мақол қирғиз халқида бошқачароқ тарзда учрайди: “Бирөө өлүп жатса, бирөө күлүп жатат”. Ушбу ўзбек ва қирғиз халқ мақолларида ҳар кимнинг ўзига хос кайфияти борлиги ва бир вақтда икки хил экани, дарду ташвиши ҳам бошқа-бошқа экани англашилади.

Киши исмларининг сифатлаш ўрнида келтирилиши ҳам кузатилади: “Ақл Ҳасан, одоб Ҳусан”. Мақолда ақл ва одоб эгиз тушунчалар эканлиги шахс номлари орқали образли ифодаланмоқда.

Нодон ва доно, ақлли ва аҳмоқ, тўғри ва эгри, мард ва номард, яхши ва ёмон, бахил ва сахий, дўст ва душман кабилар бир вақтнинг ўзида ҳам кишилар сифатини, ҳам уларнинг хулқ-атворини билдиради: “Номардга иши тушмаган, Марднинг қадрини билмас”, “Аҳмоқ ўзини мақтар, Тентак қизини”, “Ақллига ҳурмат, ақлсизга калтак”.

Мақолларда образ яратиш тамойиллари жанрнинг специфик хусусиятлари билан боғлиқ. Мақоллар битта гап шаклида бўлганда ҳам умумий ҳукм-хулосани акс эттиради. Айрим мақолларнинг тузилиши икки компонентли бўлганда, биринчи компонент ўз маъносида келса, иккинчи компонент кўчма маънода қўлланади. Образ яратилиши эса маълумки, кўчма маъно акс эттириш билан боғлиқ. Масалан, “Қамиш сувдан тўймас, Ёмон хотин – тўйдан” мақолида асосий мазмун иккинчи компонентда ифодаланмоқда. Бу ерда таъмагир, ўз нафси кўйида юрувчи, қаерда ошу нон

бўлса, ўша ердан қолмайдиған, андишасиз аёл хатти-ҳаракати доимо сувда ўсиш хусусиятига эга бўлган қамиш образига таққосланмоқда. Қирғиз халқидаги “Жаман катын мактанат, жарга тартып аттанат” мақолининг иккинчи компонентида ҳам асосий мазмун ифодаланмоқда, яъни ёмон хотин ҳамиша ишни орқага тортади, ёмон хотин билан яшаш жараёнида ҳеч қачон ҳаёт олдиға силжимаслиги, жарга (пастликка) тортиб туриши айтилмоқда. Мақолнинг биринчи компонентида таққослаш йўқ, лекин ўз маъносида, ёмон хотин иши яхши бўлмаса-да, мактанишни қанда қилмаслиги хусусида бормоқда.

Баъзан мазмун жиҳатдан бир-бирини инкор қилувчи мақоллар ҳам учрайди. Масалан: “Ҳар нарса ўз ерида кадрли” ҳамда “Ҳар нарса ўз ерида кадрсиз”. Бундай мақоллар вазиятга нисбатан қўлланади.

Мақоллар таркибида туркман образи қўлланган тури ҳам бор: “Туркман тўрини бермас”. Бунда туркманларнинг обрўталаб, иззатталаб феъл-атвори ёки уйнинг тўрида ўтиришга одатланганлигига ишора қилинмоқда.

Мақоллар бир қанча фольклор жанрлари таркибида ҳам келади. Масалан, кичик шеърий шакл – термаларда ҳам мақоллар қўлланиши кузатилади.

И.Турсуновнинг термалар тадқиқига бағишланган тадқиқотида “оғзаки ва ёзма адабиёт намуналарида бўлгани каби, термаларда ҳам мақоллар” қўлланиши ва мумтоз адабиётда ирсоли масал санъати дейилиши таъкидланади. Маълум бўлишича, мақоллар дostonчилар репертуарида дostonларнинг насрий қисмида ўзгартирмай, назм қисмлари ва термаларда айнан, ёки қофия ҳамда вазн талабига кўра ўзгартириб қўлланади.[5. 13.] Тадқиқотчи Эргаш Жуманбулбул ўғли сўз қадри ва дostonчилик маҳорати ҳақидаги термасида “Яхшидан от, ёмондан дод”, “Вақтинг —бахтинг” каби халқ мақолларини айнан қўллаши ёки Фозил шоир репертуаридаги “Бўлмаса” радифли термасидан ўрин олган

Отинг ёмон бўлса, армонинг кетар,
Ўғлинг ёмон бўлса, дармонинг кетар,
Хотининг ёмон бўлса, меҳмонинг кетар,

Бу учов дуч келмас, шўринг бўлмаса бандидаги тўртинчи мисра олиб ташланса, у халқ мақолларидан иборат бўлиб қолишини тўғри белгилайди. Бу парчада йигит кишининг оти, ўғли, хотини ҳаётида муҳим ўринга эга эканлиги, учаласи унинг обрўси, орияти ва ғурури экани мақол шаклида ифодаланган. Ўзбек халқ дostonлари таркибида қўлланган мақол-термалар дostonнинг умумий мазмун-мундарижаси билан алоқадор бўлмаса-да, асарда

маълум бир бадийй юк ташийди. Тадқиқотда 118 мисрали халқ термаларининг бирида 50 дан ортиқ халқ мақолларининг қўлланишини кузатиш мумкинлиги айтиб ўтилади.[5.13]

Қирғиз халқ оғзаки ижодида эса шу каби санат-насихат ва терма қўшиқлари мавжуд:

Жакшы кызга жаман кыз,

Багы менен теңелет.

Жакшы эрге жаман эр,

Малы менен теңелет,

Жакшы атка жаман ат,

Жалы менен теңелет. (Маъноси: Яхши қизга ёмон қиз бахти билан тенглашар, яхши эрга ёмон эр моли билан тенглашар, яхши отга ёмон от ёли билан тенглашар).

Демак, ҳар икки халқда ҳам мақоллар асосида терма ижод қилиш қадимдан анъана бўлган, деган хулосага келиш мумкин.

Ўзбек ва қирғиз мақолларида бадийй усулларнинг қўлланишида ҳам ўзига хос муштараклик мавжуд. Мазкур мақоллар тузилишига кўра шеърий ва насрий шаклларда бўлади. Шеърий мақолларда вазн, тuroқ, қофия, оҳанг каби шеър унсурлари қатнашади. Насрий шаклдаги мақолларда ҳам поэтик унсур ва поэтик ифода зухур этаверади.

Мақолларда тасвирий ифода воситаларидан фойдаланилганда матннинг бадийй-эстетик таъсирчанлик функцияси ортади. Ўзбек, шунингдек, қирғиз мақоллари нутқда фаоллашганда нутқ жараёнини гўзаллаштиради, образли ифода тингловчида ўзига хос бадийй завқ пайдо қилади. Бадийй-эстетик таъсирчанликни юзага чиқаришда ўхшатиш, сифатлаш, ритмик-синтактик параллелизмлар, аллитерация, анафора, сажъ, гипербола, антитеза, метафора, метонимия, синекдоха каби кўплаб воситаларнинг ўрни катта.

Ўзбек ва қирғиз халқ мақолларининг муштараклиги нафақат тузилишида ёки образлар оламида, балки композициясида, поэтик ва семантик хусусиятларида, ғоявий мундарижасида яққол кўзга ташланади.

Халқ мақоллари ўзига хос бадийй-фалсафий жанр бўлиб, сиқик шаклда чуқур, кенг кўламли мазмунни ўзида акс эттиради. Шу сабабдан ўзбек ва қирғиз халқ мақолларининг барча хусусиятларини, поэтик жиҳатларини тўлиқ ўрганишни бир тадқиқот доирасида бажариш мушкул. Шунинг учун келгусида ўзбек ва қирғиз халқ мақолларининг структур-семантик табиати кенг миқёсда тадқиқ этилиши лозим.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Саримсоқов Б. Халқ тафаккурининг олмос қатралари. Ўзбек халқ мақоллари. – Тошкент, 1984. – Б.336.-350; Саримсоқов Б. Ўзбек адабиётида сажъ. – Тошкент, 1978. – Б. 43-51; Шарафиддинов Х. Рифма и её функционально-стилистические особенности в структуре узбекских народных пословиц. Авт. дисс. ... канд. филол. наук. – Ташкент, 1986.
2. Соатов Б. Взаимосвязь паремнологических жанров и поэтические особенности узбекских народных пословиц. – Ташкент: Фан, 1994. – С. 86.
3. Имомов К., Мирзаев Т. ва бошқалар. Ўзбек халқ оғзаки поэтик ижоди. – Тошкент: Ўқитувчи, 1990. – Б. 96-97.
4. Шомақсудов Ш., Шораҳмедов Ш. Ҳикматнома. – Тошкент: Мехнат, 1990, – Б.13.
5. Турсунов И.Н. Халқ термаларининг тарихий асослари ва бадиияти. Филол. фан. номз. ... диссер. автореф. – Тошкент, 2009.– Б. 13.